

- همو، مکارم الاخلاق، چاپ ششم، الشریف الرضی، ۱۳۲۹ ق.
 - فایضی، علی، مبانی تربیت و اخلاق اسلامی، تهران، مسعی، ۱۳۷۷.
 - فیض کاشانی، ملا محمد محسن، المحجّة البيضاء، اعلمی، بیروت، بی تا.
 - فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، بیروت، مکتبة اللبان، ۱۹۸۷ م.
 - قاضی عیاض، ابوالفضل، الشفا بتعريف حقوق المصطفى، بیروت، دار الکتب العربیه، بی تا.
 - قربان‌نیا، ناصر، عدالت حقوقی، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۸۱.
 - قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لاحکام القرآن، مصر، دار الکتب العربیه للطباعة و النشر، ۱۹۶۷ م.
 - قندوزی، سلیمان بن ابراهیم، ینابیع المودة لدوی القربی، بی جا، دار الاسوه، ۱۴۱۶ ق.
 - کریمی، یوسف، روان‌شناسی شخصیت، بی جا، ویرایش، ۱۳۷۴.
 - کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، چاپ سوم، بیروت، دار التعارف، ۱۴۰۱ ق.
 - گیلانی، عبدالرزاق، مصباح الشریعه، پیام حق، ۱۳۷۷.
 - لثی واسطی، علی بن محمد، عیون الحکم و المواعظ، قم، دار الحدیث، ۱۳۷۶.
 - مایلی، ر.، ساخت، پدید آیی و تحوّل شخصیت، ترجمه محمود منصور، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۸.
 - مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، چاپ سوم، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
 - محدث نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، چاپ دوم، بیروت، آل البيت، ۱۴۰۸.
 - محسنی، منوچهر، جامعه‌شناسی عمومی، چاپ دوم، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۵۷.
 - مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الحکیم، بی جا، فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸.
 - مطهری، مرتضی، انسان در قرآن، قم، صدرا، بی تا.
 - همو، انسان و سرنوشت، قم، صدرا، بی تا.
 - همو، بیست گفتار، قم، صدرا، ۱۳۵۸.
 - منینجر، ویلیام و دیگران، رشد شخصیت و بهداشت روانی، ترجمه عشرت نظیری، چاپ سوم، بی جا، بی تا، ۱۳۷۰.
 - نراقی، احمد، جامع السعادات، قم، دار الکتب العلمیه، بی تا.
 - نقدی، شیخ جعفر، الانوار العلویة و الاسرار المرصویه، چاپ دوم، نجف، مطبعة الحیدریه، ۱۳۸۱.
 - ورام، ابوالحسین بن ابی فراس، تنبیه الخواطر و نزهة الناظر (مجموعه ورام)، قم، مکتبه الفقیهیه، بی تا.
 - وطن دوست، رضا، عمل در قرآن، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۲.
 - هاشمی، سیدمجتبی، تربیت و شخصیت انسانی، قم، دفتر تحقیقات اسلامی، ۱۳۷۲.
 - یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب بن جعفر بن وهب ابن واضح، تاریخ یعقوبی، مؤسسه اعلمی، بیروت، بی تا.

روشهای پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله در مدیریت محیطهای اجتماعی

□ سید جعفر علوی^۱
 □ دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه فردوسی

چکیده

محیط زندگی از عوامل تأثیر گذاری است که به لحاظ برخورداری از ویژگیهای خاص از اهمیت بسزایی برخوردار است. محیط اجتماعی - یعنی فضایی که فرد در آن فضا با دیگران در ارتباط می باشد - دارای ویژگیها و روشهایی است که توجه به آنها، به ویژه با استفاده از سیره و کلام معصوم صلی الله علیه و آله، می تواند در سالم سازی جامعه و افراد نقشی اساسی ایفا نماید. پژوهش حاضر چنین رسالتی را در سیره پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله دنبال کرده و آن را در سه بخش انواع محیط، ویژگیهای محیط مثبت و روشهای مدیریت محیط سامان داده است.
 کلید واژگان: پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله، محیط، محیط جتماعی، مدیریت محیط، فضا سازی.

مقدمه

عوامل تأثیر گذار بر جسم و روان آدمی بسیار است. تأثیرات اولیه برخی از این عوامل،

مانند موارد وراثتی، از اختیار بشر بیرون است. نوزادی که متولد می‌شود، خصوصیاتِ دارد که از اجداد خویش به ارث برده و خود هیچ دخالتی در آن ندارد.^۱

اما بعضی از عوامل مذکور، مانند درمان بسیاری از بیماریهای روحی و جسمی، اختیاری است و به انتخاب انسان بستگی دارد. البته در میان همین عوامل اختیاری نیز مواردی یافت می‌شود که پس از انتخاب، تأثیرات غیر اختیاری آنها بیش از تأثیرات اختیاری است.^۲ محیط زندگی یکی از این موارد است که به لحاظ برخورداری از ویژگیهای جالب توجهی، مانند انگیزه‌های خاص همچون دلبستگی و وابستگی، تقلید و الگوگیری و همسان‌سازی اجتماعی، از اهمیت بسزایی نیز برخوردار است.

مقصود از محیط اجتماعی، فضایی است که فرد در آن فضا با دیگران در ارتباط می‌باشد. این محیط به طور معمول از خانواده آغاز می‌شود؛ همسایگان، همکاران، دوستان و حتی فروشندگان و رهگذران را نیز در بر می‌گیرد. کمی یا زیادی افراد مرتبط، در اصل تشکیل محیط اجتماعی نقشی ندارد؛ از این رو، محیط مزبور با دست کم دو نفر تشکیل می‌شود و گستره آن تا فضای حکومتی یک کشور و حتی فضای فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و... تمام جهان ادامه می‌یابد.

جایگاه محیط اجتماعی به لحاظ تأثیرگذاری بر افراد و حتی کاهش و یا افزایش جرم، جالب توجه است (کی‌نیا، ۱۳۷۰: ۱/۷۶ و ۲۲۵؛ ۵۰/۱۲). هر روز دانشهایی همچون روانشناسی و پزشکی راجع به تأثیرات روحی و جسمی محیط، نکات تازه‌ای را ارائه می‌کنند. تأثیرات محیط به لحاظ ابعاد مختلف (اجتماعی، فرهنگی، معماری، جغرافیایی، تاریخی و...) از بحثهای دامنه‌دار روانشناسی است (مرتضوی، ۱۳۸۰: ۳۱؛ دلبلیو، ۱۳۸۳: ۲/۴۴؛ کریمی، ۱۳۷۹: ۱۸). این تأثیرگذاری به گونه‌ای است که اگر کسی در جهت تغییر، اصلاح، کنترل و مدیریت پی آمدهای فضای حاکم بر اجتماع، تلاش نکند، به طور طبیعی، همسان آن فضا خواهد شد؛ به دیگر سخن، محیط اجتماعی

۱. البته غیر انتخابی بودن این عوامل به این معنا نیست که لزوماً تغییرناپذیر نیز باشند، بلکه در میان آنها مواردی مانند مسائل اخلاقی یافت می‌شود که تغییرپذیر است.
۲. تمام عوامل مؤثر در موفقیت فرد را می‌توان به دو بخش تقسیم کرد: الف) عوامل درونی یا فردی؛ ب) عوامل بیرونی یا محیطی.

بسان رودی است که اگر فردی خود را در آن رها سازد، ناگزیر در همان مسیری قرار خواهد گرفت که رودخانه، آن را تعیین می‌کند؛ بنابراین، باید پذیرفت که تأثیرات مستقیم و غیر مستقیم محیطهای اجتماعی بسیار جدی است. محیط پاک و سالم، سبب می‌شود افراد جامعه بتوانند نسبت به یکدیگر نیک‌اندیش باشند؛ همان گونه که محیط فاسد و منحرف، بستری مناسب برای بدبینی آنهاست. حضرت امیر علیه السلام در این باره می‌فرماید:

زمانی که صلاح و نیکی بر زمانه و اهل آن چیره شود، اگر کسی به فردی که رسوایی از او دیده نشده، بدگمان شود، [به وی] ستم کرده است و آن گاه که فساد بر زمانه و مردم آن حاکم گردد و فردی به دیگری خوش بین باشد، [خود را] فریفته است (نهج البلاغه: حکمت ۱۱۴).

از سوی دیگر، امروزه انتقال فرهنگهای گوناگون به قدری آسان و سریع صورت می‌گیرد که انسان، ناخودآگاه، خود را در محیطهای مختلف احساس می‌کند؛ بنابراین، توجه به چگونگی شکل‌گیری محیطهای مثبت و راههای تقویت آن، به ویژه با استفاده از سیره و کلام معصوم علیه السلام، می‌تواند در سالم‌سازی جامعه و افراد نقشی اساسی ایفا نماید؛ از این رو، پژوهش حاضر با دنبال کردن چنین رسالتی، در سه بخش تنظیم می‌شود:

۱. انواع محیط؛ ۲. ویژگیهای محیط مثبت؛ ۳. روشهای مدیریت محیط.

۱. انواع محیط

محیط را می‌توان از یک نگاه به سه بخش تقسیم کرد: محیط فکری، محیط فیزیکی و محیط اجتماعی.

۱. محیط فکری، فضایی است که انسان آن را با مجموعه افکار و احساسات خویش درباره خود، دیگران، اشیا و حوادث می‌سازد؛ همچون مثبت‌اندیشی درباره یک فرد.

۲. محیط فیزیکی، مکانی است که به لحاظ ویژگیهای فیزیکی، تأثیرگذار می‌باشد؛ مانند مسجد.

۳. محیط اجتماعی نیز فضایی است که انسان در آن با دیگران در تعامل است و به لحاظ این تعامل، نگرشی خاص بر فضای ارتباطی آنان بین هر یک از طرفین ایجاد می‌شود؛ روابطی همچون روابط بین افراد خانواده، فامیل، همسایگان، دوستان، هم کلاسیها و حتی فضای عمومی جامعه، محیط اجتماعی را تشکیل می‌دهد.^۱

هر کدام از این محیطها دارای اهمیت و جایگاهی ویژه است و ممکن است محیطی در محیط دیگر تأثیر گذار باشد و حتی دیگری را ایجاد کند، اما از آنجا که بحث اصلی ما در پژوهش حاضر، راجع به محیط اجتماعی است، تنها از همان محیط و عوامل تأثیر گذار بر آن سخن می‌گوییم.

۲. ویژگیهای محیط مثبت

ایجاد و تقویت محیطهای مثبت و نیز حذف و خنثی سازی محیطهای منفی، اساس و شالوده مدیریت محیط را تشکیل می‌دهد و این مهم، بدون شناخت ویژگیهای محیطهای مثبت و تمایز آنها از محیطهای منفی، ممکن نیست؛ از این رو، به منظور آشنایی با روشهای مدیریت محیط به وسیله پیامبر ﷺ این ویژگیها را در دو بخش نشانه‌ها و پی‌ساختهای محیطهای مثبت در سیره و کلام آن حضرت دنبال می‌کنیم. البته نشانه‌ها و پی‌ساختهای محیطهای مثبت، بسیار است که در این مختصر، تنها به برخی از آنها اشاره می‌شود.

الف) پی‌ساختها

محیط مثبت در فرهنگها و آیینهای مختلف ممکن است مبانی و پی‌ساختهای متفاوتی داشته باشد. این محیط در فرهنگ نبوی، دارای مبانی و پی‌ساختهایی متناسب با آرمانهای والای اسلامی است. برخی از این پی‌ساختها را مرور می‌کنیم:

۱. اصل توحیدمحوری

توحید، محور و اساس زندگی مؤمنان را تشکیل می‌دهد. خداوند علّت فرستادن

۱. محیط فکری و محیط اجتماعی، هر دو زیر مجموعه محیط معنوی می‌باشد.

پیامبران در محیطهای مختلف را توحید معرفی فرموده است: «و در حقیقت در میان هر امتی فرستاده‌ای برانگیختیم [تا بگوید: خدا را بپرستید و...» (هود/۳۶). آنجا که توحید، محور زندگی انسانی قرار گیرد، نابرابریهای غیر توحیدی همچون نژاد و برتریهای اجتماعی و اقتصادی رنگ می‌بازد و الهی زیستن، ملاک حقیقی سنجش قرار می‌گیرد. همان گونه که فرموده است: «گرامی‌ترین شما نزد خداوند، پرهیزکارترین شماست» (حجرات/۱۳).

با توجه به آنکه قرآن، ملاک برتری افراد را تقریباً به خدای تعالی معرفی می‌کند، محیط آرمانی قرآن نیز محیطی است که هر چه بیشتر از گوهر پرهیزکاری بهره‌مند باشد. تمام تعاملات مؤمنان را نیز می‌توان بر همین اساس تعریف کرد. تعامل و ارتباطی که در مکتب پیامبر اکرم ﷺ توصیه می‌شود، ارتباطی است که محور آن، خدای تعالی باشد. امام صادق ع از رسول خدا ص نقل می‌کند: «حواریان به حضرت عیسی عرض کردند: ای روح الله! با چه کسی هم‌نشین شویم؟ فرمود: کسی که دیدار وی، شما را به یاد خداوند اندازد» (کلینی، ۱۳۶۳: ۳۹/۱). در بسیاری از روایات، توجه به این مسئله را به روشنی می‌بینیم.^۱

گسترش فرهنگ اخلاص نیز بیان دیگری از توحیدمحوری است که در آموزه‌های نبوی بر آن تأکید فراوان شده است.^۲ توجه دادن به نظارت خداوند به رفتار و افکار آدمی، یکی از شیوه‌های کارآمد در گسترش فرهنگ اخلاص به شمار می‌رود.

۲. اصل عدالت‌محوری

عدالت و انصاف از اساسی‌ترین مقوله‌های اسلامی است که رعایت یا بی‌توجهی به آن، تأثیرات شگرفی در روابط و محیطهای اجتماعی دارد. اهمیت این اصل به

۱. برای نمونه، حضرت امیر ع در بیان آثار شوم برخی محیطهای منفی، به فراموشی ایمان اشاره می‌فرماید: «مجالسة أهل الهوى منسأة للإيمان، و محضرة للشيطان» (نهج البلاغه، خطبة ۸۶).

۲. «أخلص قلبك يكفك القليل من العمل» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۷۵/۷۰)؛ «قال ص مخرأ عن جبرئیل عن الله عز و جل إنه قال: الإخلاص سر من أسراری، استودعته قلب من أحبته من عبادی» (شهید ثانی، ۱۴۰۹: ۱۳۴).

گونه‌ای است که در قرآن، یکی از اهداف بعثت پیامبران معرفی شده است: «به راستی پیامبران خود را با دلایل آشکار روانه کردیم و با آنها کتاب و ترازو را فرود آوردیم تا مردم به انصاف برخیزند؛ ...» (حدید/ ۲۵).

جایگاه والای اصل عدالت در میان آموزه‌های دینی روشن است. نمونه‌های این توجه را در حوزه‌های مختلف زندگی می‌توان دید. ^۱ پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در این زمینه می‌فرماید: «عدالت در یک ساعت [بخشی از زمان]، از عبادت هفتاد سال که شبهای آن در حال قیام و روزها در حال روزه باشید، برتر است» (طبرسی، ۱۴۱۸: ۵۴۴) یا این سخن: «بین فرزندانان به عدالت رفتار کنید؛ همان گونه که دوست دارید آنان عدالت را در نیکی و لطف بین شما رعایت نمایند» (طبرسی، ۱۳۹۲: ۲۲۰).

۳. بهره‌مندی از فردی تذکردهنده

از ویژگیهای محیط موفق، وجود فرد یا افرادی است که اعضای محیط را به خوبیها و کمالات تشویق کنند و از انحراف و زشتی بازدارند. وجود این افراد در محیط، باعث می‌شود ارزشها به ضد ارزش بدل نگردد و کمالات واقعی رنگ نبازد. شاید بر همین اساس است که خدای تعالی برای هر محیط و گروهی، پیامبری قرار داده است: ﴿و لکل أمة رسول﴾ (یونس/ ۴۷).

رسول گرامی صلی الله علیه و آله نیز با تلاوت آیات الهی، لزوم بهره‌مندی محیط از این امتیاز را در موارد متعددی یادآور می‌شد: «و باید از میان شما گروهی [مردم را] به نیکی دعوت کنند و به کار شایسته واداشته، از زشتی بازدارند. آنان همان رستگارانند» (آل عمران/ ۱۰۴)؛ «پس چرا از نسلهای پیش از شما خردمندانی نبودند که [مردم را] از فساد در زمین بازدارند؟ جز اندکی که از میان آنان نجاتشان دادیم. ...» (هود/ ۱۱۶).

۴. بهره‌مندی از الگو و اسوه

هدف اصلی از مدیریت محیط، تربیت و جهت‌دهی اعضای محیط به سمت مطلوب است و آشنا شدن افراد به شیوه‌های مختلف، با مسیر حرکتی خود و قدم گذاردن در آن

۱. «اعدلوا هو أقرب للتقوی» (مانده/ ۸)؛ «إذا قلم فاعدلوا» (أنعام/ ۱۵۲)؛ «إن الله یأمر بالعدل و الإحسان» (نحل/ ۹۰).

است. تقلید، از مهم‌ترین این شیوه‌هاست. انسان از همان آغاز زندگی تا پایان عمر، از دیگران الگو برداری می‌کند. البته این الگو برداری گاه آگاهانه و گاه ناآگاهانه است، اما تقلید، در هر حالی، شیوه‌ای اساسی در شکل‌دهی افکار و رفتار آدمی است.

تأثیر گذاری الگو از چند جهت جالب توجه است: نخست آنکه انسان به طور طبیعی به آنچه می‌بیند، بیشتر توجه می‌کند تا آنچه می‌شنود. شاید به همین سبب در آموزه‌های اسلامی، تأکید فراوان بر ترجیح تبلیغ عملی بر ارشاد زبانی شده است. امام صادق علیه السلام در این باره می‌فرماید: «زمانی که عالم به علم خویش عمل نکند، نصیحتش بر دلها ننشیند؛ همچنان که باران بر صخره دوام نمی‌آورد» (کلینی، ۱۳۶۳: ۴۴/۱). امام علیه السلام این مهم را در حدیث دیگری چنین تأکید می‌کند: «با غیر زبانتان [دیگران را] به سوی خویش دعوت کنید» (همان: ۷۷/۲).

بعلاوه، زمانی که افراد هدف متعالی خویش را در فردی خاص متجلی می‌یابند، عملی بودن آن را بیشتر باور می‌کنند و این در ایجاد امید و افزایش انرژی در آنها، بسیار مؤثر است؛ از این رو، معرفی و برجسته‌سازی الگوهای مثبت در هر محیطی، می‌تواند روشی کارآمد در پیشبرد آن محیط به سوی اهداف مورد نظر به شمار آید. الگوسازی در آموزه‌های نبوی را می‌توان اولاً در آیات الهی جست‌وجو کرد که در آنها در موارد بسیار و از ابعاد مختلف، به تعریف الگو در محیط اسلامی پرداخته شده است. ^۱ ثانیاً سیره عملی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و توجه دادن به افرادی مانند حضرت امیر علیه السلام و معرفی ایشان به عنوان الگو، جلوه‌های روشنی از الگوسازی آن حضرت به شمار می‌رود.

(ب) نشانه‌ها

ملاکها و نشانه‌هایی برای محیطهای مثبت وجود دارد که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

۱. قرآن کریم، افزون بر اینکه سرگذشت پیامبران و افراد صالح را بازمی‌گوید و به نوعی به الگوسازی می‌پردازد، در مورد پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و حضرت ابراهیم علیه السلام و پیروانش، به این نکته تصریح می‌فرماید: «لقد کان لکم فی رسول الله أسوة حسنة لمن کان یرجو الله و البیوم الآخر و ذکر الله کثیراً» (احزاب/ ۲۱)؛ «قد کانت لکم أسوة حسنة فی ابراهیم و الذین معه إذ قالوا لقومهم إنا برآء منکم و نما تعبدون من دون الله کفرنا بکم و بدا بیننا و بینکم العداوة و البغضاء أبداً حتی تؤمنوا بالله وحده إلا قول ابراهیم لأبیه لأستغفرن لک و ما أملك لک من الله من شیء ربنا علیک توکلنا و إلیک أنبنا و إلیک المصیر» (ممتحنه/ ۴).

۱. تقویت ایمان افراد جامعه

این نکته معلوم است که در بینش اسلامی، پیشرفت و تکامل انسان به ایمان و افزایش آن وابسته است؛ از این رو، محیطی که در آن، ایمان افراد تضعیف شود یا حتی تقویت نشود و حالتی ایستا داشته باشد، محیطی مثبت به شمار نمی‌رود. به نظر می‌رسد این معیار، اساسی‌ترین معیار برای یک محیط مثبت در فرهنگ اسلامی است و سایر موارد نیز یا مصداقی از تقویت ایمان یا ابزاری برای آن به شمار می‌رود. نمونه‌ای از این معنا را می‌توان در توصیه‌های اسلام در بحث ازدواج جست‌وجو کرد. ازدواج در واقع، محیط جدیدی برای همسران و فرزندان آنان است؛ لذا تأثیرات محیطی فراوانی بر این افراد خواهد داشت. اسلام به منظور بهره‌برداری مفید از این فضا سفارشهایی دارد که مهم‌ترین آنها توجّه به ایمان و رعایت تقوا در انتخاب همسر است. به نمونه‌هایی از این سفارشات در کلام پیامبر اسلام ﷺ اشاره می‌کنیم:

۱. امام باقر علیه السلام می‌فرماید: رسول خدا ﷺ فرمود:

فردی که با زنی ازدواج کند و تنها زیباییش را در نظر داشته باشد، به آنچه به دنبال اوست، نخواهد رسید و کسی که تنها برای مال با زنی ازدواج کند، خداوند او را به خود واگذار می‌کند. پس بر شما باد بر ازدواج با فرد دیندار (شیخ طوسی، ۱۳۶۵: ۳۹۹/۷).

۲. امام باقر علیه السلام به نقل از جابر بن عبدالله از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل می‌کند:

هر که با زنی به خاطر مال وی ازدواج کند، خداوند او را به خودش واگذار خواهد کرد و هر کس به جهت زیباییش با وی وصلت نماید، در آن زن، آنچه کراهت دارد، خواهد دید و کسی که برای دین یک زن با وی ازدواج کند، خداوند تمام آنها را برای وی مهیا می‌کند (همان: ۴۰۰).

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در ضمن روایتی مردم را از ازدواج با همسری که در محیطی ناپاک و آلوده رشد کرده است، بر حذر می‌دارد. این محیط، همان فضایی است که ایمان در آن جایگاهی ندارد. علی بن ابراهیم با سند خود نقل می‌کند:

رسول خدا صلی الله علیه و آله در حالی که سخنرانی می‌کرد، ایستاد و فرمود: ای مردم! از گیاه

سرسبز مزبله بپرهیزید. فردی سؤال کرد: ای رسول خدا صلی الله علیه و آله! گیاه سرسبز مزبله چیست؟ فرمود: زن زیبایی که در خانواده و مکانی زشت رشد کرده است (کلینی، ۱۳۶۷: ۳۳۲/۵).

نمونه‌ای دیگر از نقش ایمان در محیط اجتماعی را می‌توان در کلام امام سجاد علیه السلام جست‌وجو کرد. بر اساس این سخن که در ضمن دعایی بیان می‌شود، حضور در میان افرادی که از یاد خدای تعالی غافل‌اند و عمر خویش را بیهوده تلف می‌کنند، یعنی حضور در محیطی که ایمان در آن، جلوه‌ای ندارد، از مواردی است که محرومیت از رحمت الهی و فاصله گرفتن از خدای مهربان را در پی دارد:

... یا شاید تو مرا در میان غافلان دیده‌ای و بدین سبب از رحمت ناامید کرده‌ای و یا مرا در حال انس با محیطهایی دیده‌ای که در آن، عمرها به بطالت سپری می‌شود و از رو، بین من و خودت فاصله انداخته‌ای... (ابن طاووس، ۱۴۱۴: ۱۶۴/۱).

۲. رعایت احترام متقابل

در آموزه‌های دینی انسانها، به ویژه افراد مؤمن و باایمان، از جایگاه و ارزش والایی برخوردارند و احترام به حقوق دیگران بر همه لازم است. رعایت اصل احترام متقابل در محیطهای مختلف زندگی، فضای آن را اطمینان‌بخش و جذاب کرده، زمینه را برای رشد و تکامل آماده می‌کند. در این باره، آیات و روایات فراوانی وجود دارد که «رساله حقوق» امام سجاد علیه السلام تنها بخشی از آموزه‌های دین را نسبت به این موضوع تشکیل می‌دهد. در این رساله، از احترام گذاردن به حقوق افراد مختلف در محیطهای گوناگون، مطالب گرانبهایی آمده است.

۳. گسترش صداقت و مهربانی

از نگاه پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله، فضای حاکم بر محیط مسلمانان، آکنده از مهر و محبت است تا آنجا که ایشان تمام مسلمانان را به یک پیکر تشبیه می‌فرماید.^۱ البته چهره‌ی زیبای صمیمیت و مهربانی در بستر صداقت و راستی نمایان می‌شود.

۱. «مثل المؤمن فی توأدهم و تراحمهم کمثل الجسد إذا اشتکی بعضه تداعی سائره بالسهر و الحمی» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۷۳/۱۰۹).

در فرهنگ دینی، صداقت، رکن اسلام و ایمان به شمار می‌رود.^۱ در آموزه‌های اسلام، تأکید فراوانی بر صداقت شده است که نشان از جایگاه تأثیرگذار آن در فرد و اجتماع دارد (کلینی، ۱۳۶۵: ۱۰۴/۲). در برخی از روایات، صداقت، معیاری برای شناسایی دیگران معرفی شده است (همان: ۱۰۵)؛ از این رو، می‌توان از صداقت به عنوان یکی از نشانه‌های محیط مثبت یاد کرد. محیطی که به صداقت، صمیمیت و مهربانی معطر است، برکات فراوانی دارد که آرامش، امید و همیاری دیگران، تنها نمونه‌هایی از آنهاست. گفتنی است صداقت، باعث ایجاد امنیت در روابط اجتماعی می‌شود و مهربانی، انس و الفت را به بار می‌آورد؛ از این رو، می‌توان آنها را پی‌ساخت نیز به شمار آورد.

۴. محیط سرشار از اعتماد

در محیط آرمانی اسلام، مثبت‌اندیشی و اعتماد موج می‌زند. نخستین مرحله این اعتماد، مثبت‌اندیشی نسبت به دیگران است. بدگمانی به مردم - که خود منشأ بسیاری از ناهنجاریهای اجتماعی است - در فرهنگ دینی به عبارات مختلف نکوهش شده است. موارد ذیل، نمونه‌هایی از آنهاست: «هر گاه احتمال مثبتی در سخن فردی یافتی، هرگز به آن به دید منفی نگاه مکن» (همان: ۶۸)؛ «کسی که گمانش به مردم نیکو باشد، دوستی و محبت آنها را به دست خواهد آورد» (همان: ۶۶)؛ «هر کس بدگمانی به برادرش را دروغ انگارد، پیمانی درست و دلی آسوده خواهد داشت» (همان: ۶۷). توصیه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به اینکه «المجالس بالأمانة» (همان: ۶۶۰) نیز مؤمنان را بر ایجاد محیطی اطمینان‌بخش و اعتمادآفرین دعوت می‌کند.

۳. روشهای مدیریت محیط

جایگاه محیط اجتماعی به گونه‌ای است که در طول تاریخ، هم اولیای الهی و هم دشمنان و معاندان، هر دو، از آن به عنوان ابزاری برای رسیدن به اهداف خویش استفاده می‌کرده‌اند. تفاوت این دو گروه، در روشهای آنهاست؛ دشمنان اسلام از هر شیوه‌ای

- گرچه ناپسند - برای تأثیر در محیط بهره می‌گرفتند و اولیای الهی تنها به روشهای مثبت روی می‌آوردند. در پژوهش حاضر، فقط از روشهای پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله سخن می‌گوییم و بحث از شیوه‌های دشمنان اسلام را به مجال دیگری واگذار می‌کنیم.

روشهای پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله در مدیریت محیط اجتماعی

سیره نبوی سراسر پیام و الگوست. با نگاهی عبرت‌آموز به این سیره گرانبها می‌توان با روشهای مختلف پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله در ایجاد محیط مثبت آشنا شد.

۱. پیوند برادری

اختلاف و تفرقه، آفتی جدی برای هر محیط به شمار رفته، مانعی اساسی برای رسیدن افراد به اهداف و کمالات خود می‌باشد. بدیهی است که از بین بردن این آفت، زمینه را برای نیل به اهداف آن محیط آماده می‌سازد.

در عصر پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله نیز اختلافهای قومی و نژادی یکی از مهم‌ترین آسیبهای اجتماعی بود. این اختلافات، فضای عمومی جامعه آن روز را ناامن نموده، بستر بسیاری دیگر از ناهنجاریهای اجتماعی همچون جنگ و خشونت را فراهم کرده بود؛ از این رو، سالم‌سازی جامعه از این آفت و ایجاد وحدت و صمیمیت بین مسلمانان، یکی از برنامه‌های اصلی پیامبر صلی الله علیه و آله را تشکیل می‌داد. خدای تعالی این مسئله را چنین بیان می‌فرماید:

و همگی به ریسمان الهی چنگ زیند و پراکنده نشوید؛ و نعمت خدا را بر خود به یاد آرید، آنگاه که دشمن [یکدیگر] بودید. پس میان دلهای شما الفت ایجاد کرد، تا به برکت نعمت او برادر شدید و زمانی که بر پر تگاه آتش بودید، پس خدا شما را از آن نجات داد. این چنین، خداوند آیات خود را برای شما آشکار می‌سازد. باشد که شما راه یابید (آل عمران/ ۱۰۳).

از این آیه - که در آن به نوعی دو محیط قبل و بعد از اسلام مقایسه می‌شود - می‌توان دریافت که پیامبر مکرم صلی الله علیه و آله تلاش وسیعی برای ایجاد محیط جدید انجام داد و فضایی آکنده از کینه و دشمنی را به محیطی سرشار از صمیمیت و برادری

۱. «الصدق عماد الإسلام و دعامة الإيمان» (تمیمی آمدی، ۱۳۷۷: ۶۳۶/۱).

تبدیل نمود. افزون بر آن، آیه مزبور بیان‌کننده این واقعیت است که وحدت، محبت و اخوت، نعمتی جالب توجه بوده که شایسته است همواره در تمام محیط‌های اجتماعی، آن را در نظر داشت. لذا پس از شکل‌گیری این محیط صمیمی، باز هم خدای تعالی به اتحاد و وحدت توصیه می‌فرماید: ﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾ (آل عمران / ۱۰۳).^۱

یکی از روش‌های حضرت برای بهسازی چنین محیطی، ایجاد پیوند برادری بود. رابطه و تعامل بین دو برادر، ارتباطی خاص بوده که فضایی منحصر به فرد را ایجاد می‌کند. انسان در این فضا طرف مقابل را با خود برابر می‌داند و در عین حال، به راحتی حاضر است، فداکاری کند و از مسائل بسیاری گذشت نماید. صمیمیت و محبت در این فضا موج می‌زند. به لحاظ امتیازات فراوانی که این محیط از آن برخوردار است، پیامبر اعظم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ این محیط را در جامعه اسلامی زمان خویش ایجاد کرد. این شیوه، هم در محیط مکه و هم در محیط مدینه، و هر یک با اهداف خاص خود، به اجرا درآمد.

به نظر می‌رسد پیامبر اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نخستین بار، این روش را درباره خود و حضرت امیر عَلِيٌّ به کار برد. ایشان در همان آغاز دعوت علنی خود با اعلام برادری خود و حضرت امیر عَلِيٌّ، فضای ارتباطی خود و حضرت را به گونه‌ای تعریف کرد که آثار آن تا به امروز پابرجاست. معرفی این محیط، شیوه‌ای بود که سایر مسلمانان از آن زمان تا عصر حاضر، به جایگاه و ارتباط صمیمی و مطمئن آن دو نسبت به یکدیگر آگاه شدند. پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ پس از هجرت نیز از این شیوه مدیریت محیط به شکل بسیار وسیعی بهره برد. در آن زمان، افزون بر تعصبات قبیله‌ای، بین مهاجران و انصار نیز رقابتها و اختلافاتی دیده می‌شد که با توجه به تهدیدات جدی کفار، بسیار خطرناک بود. از سوی دیگر، وضعیت اقتصادی مهاجران به لحاظ ترک خانه و کاشانه خود، وضعیت ناخوشایندی بود. در کنار این موارد، دو قبیله اوس و خزرج بر اساس نزاع دیرینه‌ای که داشتند، هر یک برای تقویت خود -پیش از هجرت- پیمان‌هایی با یهود

ساکن مدینه بسته بودند (ابن هشام، ۱۳۸۳ ق: ۷۲۰/۳) که این به نفع جامعه اسلامی نبود. این همه، ایجاب می‌کرد که محیطی سرشار از انس و الفتی درونی و حقیقی بین مسلمانان ایجاد شود تا اولاً کینه‌ها و دشمنیها زدوده شود، ثانیاً در مسائل اجتماعی و اقتصادی خویش به جای ناامیدی و تکیه بر دیگران، از امکانات و استعداد‌های خود استفاده کنند و با این اتحاد، روحیه دشمن را نیز تضعیف نمایند.

چنین بود که پیامبر اعظم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ پس از هجرت به مدینه، بین مهاجران و انصار پیمان برادری برقرار کرد و با این شیوه، محیطی جدید بین مسلمانان ایجاد نمود (ر.ک: محمدی و دیگران، ۱۳۸۲: ۳۲۷).

امروز نیز می‌توان با بهره‌گیری از این شیوه و ایجاد پیوند برادری در محیط‌های مختلف، مانند محیط تحصیل و کار، گروه‌های دوستی ایمانی تشکیل داد و بدین طریق، صمیمیت و دوستی در آن محیط را بیش از پیش تقویت کرد تا فضایی بهتر برای رشد و پیشرفت فراهم شود. افراد در گروه‌های دوستی ایمانی می‌توانند نیازهای مختلف خود را اعم از فرهنگی، عاطفی، اقتصادی و... تأمین نمایند.

۲. ایجاد شناخت و آگاهی

وجود انگیزه برای انجام دادن هر کاری، مهم‌ترین عامل موفقیت در آن کار تلقی می‌شود. یکی از قوی‌ترین انگیزه‌ها علاقه و محبت است. ایجاد شناخت و آگاهی، برای شکل‌گیری علاقه نسبت به کارهای مثبت، بهترین و اساسی‌ترین شیوه است؛ بدین ترتیب، مدیری که هدفش جهت‌دهی افراد به سمت خوبیهاست، هر چه آگاهی و شناخت افراد را بالاتر برد، مدیریت موفق‌تری خواهد داشت؛ از این رو، علم و آگاهی همیشه مورد ترغیب قرآن و فرهنگ دینی بوده است و از اساسی‌ترین شیوه‌ها در مدیریت اسلامی به شمار می‌رود. همه آموزه‌های دینی از این نگاه توضیح‌پذیر است؛ برای مثال، پیامبر اعظم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ یکی از شیوه‌هایی که برای از بین بردن روحیه قوم‌گرایی و نژادپرستی به کار می‌بست، توجه دادن و ایجاد شناخت بود. حضرت در این شیوه با تلاوت آیات الهی و نیز سخنان گهربار خویش، مسلمانان را نسبت به آثار و برکات اتحاد و زیانهای تفرقه آگاه می‌ساخت.

۱. در این باره، آیات دیگری نیز وجود دارد؛ از قبیل: شوری / ۱۳ و ۱۴؛ آل عمران / ۶۴ و ۱۰۵.

در آیه ۴۶ سوره مبارکه انفال، خدای تعالی پس از نهي از نزاع و مجادله، بعضی آثار زیان بار آن را نیز یادآور می‌شود: «پیرو خدا و رسولش باشید و با هم نزاع نکنید؛ چرا که سست شده، عظمت شما از بین می‌رود و شکیبیا باشید که خداوند با صابران است».

در آیه مزبور، ضعف اراده و سستی و نیز از میان رفتن عظمت و عزت، از آثار تنازع بیان شده است تا مسلمانان با آگاهی از عواقب ناخوشایند نزاع و خصومت، انگیزه بیشتری برای ترک آن داشته باشند.

همچنین پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله با نکوهش تعصبات نابجا، فضا و محیط اجتماعی را به سوی امنیت، اتحاد و یکرنگی سوق می‌داد. نمونه‌ای از نکوهش آن حضرت نسبت به تعصبات نابجا چنین است:

«هر کس در قلبش ذره‌ای از عصبیت باشد، خداوند عزوجل او را در قیامت با اعراب جاهلیت محشور می‌گرداند» (کلینی، ۱۳۶۳: ۳۰۸/۲)؛ «کسی که تعصب ورزد یا مورد تعصب دیگران قرار گیرد [به گونه‌ای که خودش باعث این تعصب شود یا راضی به آن باشد] قید ایمان را از گردن خود بیرون آورده است» (همان).

روشن می‌شود که آگاهی دادن به مسلمانان، یکی از روشهای پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله در تبدیل محیطی آکنده از کینه و دشمنی به فضایی سرشار از اتحاد و دوستی است. بسیار مناسب است ما نیز با تبیین هر چه بیشتر ارزشها از ضد ارزشها و بیان ریشه‌ها و آثار آنها، دانش و فرهنگ عمومی را در هر محیطی تقویت کنیم تا به برکت آن، شاهد تعمیق ارزشها در محیطهای اجتماعی خویش باشیم.

۳. ایجاد روابط و پیوندهای جدید بین اقوام و مذاهب مختلف

یکی از روشهای مدیریت محیط به منظور تلطیف فضا و بهره‌وری بیشتر از امکانات، مرتبط کردن سود و زیان گروهها، اقوام و ملل مختلف با یکدیگر است. می‌توان روابط و پیوندها را به گونه‌ای تنظیم کرد که این گروهها از یکدیگر متفجع شوند و زیان یکی، سایرین را تحت تأثیر قرار دهد. این شیوه، با بستن قراردادهای و پیمانهای جدید به راحتی انجام پذیر است. این شیوه، همان روشی است که پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله

در مدینه به دفعات از آن بهره برد و با بستن پیمانهای مختلف با احزاب و گروههای داخل و خارج، قدرتی عظیم در مدینه به وجود آورد (طبرسی، ۱۴۱۷: ۲۰۴/۱).

ایجاد چنین ارتباطی آثار و فواید فراوانی به همراه دارد که موارد ذیل، نمونه‌ای از آنهاست:

الف) فراهم ساختن بستری مناسب به منظور اقامه دلیل و حجّت بر نبوت و ترویج فرهنگ اسلامی.

ب) یکپارچگی مردم مدینه در مقابل حمله بیگانگان (که گاه در متن پیمانها قید می‌شده است) (حمیدالله، ۱۳۷۷: ۱۰۹).

ج) تضعیف روحیه دشمنان اسلام.

د) سامان یافتن نظام اجتماعی (امنیت ساکنان مدینه نسبت به قتل و خیانت).

ه) محوریت پیامبر صلی الله علیه و آله در مسائل اجتماعی، مانند اختلافات و... و به دنبال آن اتحاد ساکنان مدینه (همان: ۱۰۸).

و) امنیت روانی و اطمینان خاطر، زمینه‌سازی برای برنامه‌ریزی طولانی‌مدت.

ز) تقویت بنیه اقتصادی مسلمانان.

این شیوه، امروزه نیز در سراسر دنیا به شکلهای مختلف انجام می‌شود و کشورها با قراردادهای گوناگون پیوندهای جدیدی ایجاد کرده و از فواید فراوان آن بهره می‌برند. این شیوه مدیریتی، افزون بر ارتباطهای خارجی، بر پیوندهای داخلی نیز تطبیق پذیر است. شیوه مزبور، به ویژه در کشور ما که قومیتها و مذاهب مختلف را در بر گرفته است، دارای برکات بسیاری خواهد بود.

۴. بهره‌گیری از اماکن مذهبی

پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله در همان ابتدای ورود به مدینه، مسجد قبا و سپس مسجد النبی صلی الله علیه و آله را تأسیس کرد که این کار نقش اصلی در ارتباطات دینی در جامعه مدنی صدر اسلام داشته است. این مساجد به همراه مساجد دیگری که بعدها ساخته شد، به پایگاهی مهم در مدیریت جامعه تبدیل شد؛ از این رو، می‌توان بهره‌گیری از اماکن مذهبی را از روشهای مؤثر مدیریت محیط از سوی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به شمار آورد.

مسجد، مرکزی بود که هر روزه به دفعات، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و دیگر مسلمانان در آن جمع می‌شدند و این فرصتی مناسب برای سامان‌دهی امور مختلف جامعه اسلامی به شمار می‌رفت.

بیان دستورات الهی، ترویج معنویت، بالا بردن دانش و آگاهی عمومی با برپایی جلسات مختلف علمی (شهید ثانی، ۱۴۰۹: ۱۰۶)، اطلاع یافتن از وضعیت مسلمانان و رسیدگی به مسائل آنان، مشاوره‌های مذهبی و خانوادگی و مراودات اجتماعی، تعمیق و گسترش اتحاد و وحدت مسلمین، ایجاد رعب و وحشت در دل دشمنان و خنثی نمودن تبلیغات منفی آنان از عواملی بود که با استفاده از این روش، در مدیریت محیط اجتماعی آن روز، بسیار مؤثر واقع شد.

در این میان، آموزه‌های اسلامی نیز اولاً با وضع احکامی ویژه مساجد، همچون توجه خاص به مسائل بهداشتی، استفاده از عطر، کراهت شعرخوانی، کراهت خرید و فروش، کراهت سخن از مسائل دنیوی و... فضای معنوی و پاک مسجد را حفظ کرده، نقش آفرینی آن را در امور مختلف مؤثرتر می‌کرد.

ثانیاً با بیان فضیلت‌های فراوان ارتباط با مسجد، مسلمانان را به حضور در این پایگاه و در نتیجه، مدیریت مؤثرتر جامعه اسلامی تشویق می‌نمود (حرّ عاملی، ۱۴۱۴: ۵/۱۹۳) و چه بسا مشوق‌های دینی نسبت به حضور در مساجد و نیز بیانات تهدیدآمیز راجع به ترک آن، ناظر به ضرورت حضور در جامعه دینی آن زمان باشد.

۵. روحیه‌بخشی و افزایش امید بین مسلمانان

روحیه‌بخشی به افراد و افزایش امید در جامعه از گذشته مورد توجه رهبران جوامع بوده است و امروزه نیز روانشناسان بر نقش آن در موفقیت و پیشبرد اهداف، تأکید فراوان دارند (نوری، ۱۳۶۸: ۸۷). امیدبخشی، زمانی که بر اساس واقعیات صورت گیرد، تأثیرات شگرفی در هر محیطی بر جای می‌گذارد. این مسئله، در سیره پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله نیز دارای جایگاه خاص خود بود. شعارهای آن حضرت در برخی جنگها

۱. برای مثال، هر کس با هر موقعیت اجتماعی که داشت، در یک صف برای اقامه نماز جماعت می‌ایستاد و تنها ملاک برتری - برای حضور در صف اول - کمالات الهی بود. این مسئله سبب می‌شد بر تریهای موهوم قومی و نژادی رنگ ببازد و اتحاد و یکرنگی در میان مسلمانان حاکم گردد.

نمونه‌ای از آنهاست. در جنگ احد پس از سرپیچی مسلمانان از دستور پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و شکست مسلمانان در پی آن، ابوسفیان و برخی کفار، فرصت را مغتنم شمرده و برای تضعیف بیشتر مسلمانان و شکست روحی آنان، شعارهایی را سر دادند که بلافاصله پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله با شعارهایی، فضای تبلیغی را به نفع اسلام تغییر داد. مشرکان گفتند: «امروز به جای روز بدر». مسلمانان به دستور حضرت پاسخ دادند: «این دو با هم مساوی نیستند. کشتگان ما در بهشت‌اند و کشتگان شما در جهنم». آنان پیروزی خود را به نوعی به بتهای خویش نسبت دادند و گفتند: «ما عزّی داریم و شما عزّی ندارید». حضرت هم‌وزن شعار آنان، جوابی به مسلمانان آموخت: «خدا ولی و سرپرست ماست و شما چنین ولّی ندارید». کافران فریاد زدند: «پیروز و سرفراز باد هُبَل [بت بزرگ ما]. مسلمانان هم با راهنمایی رهبر خود شعار دادند: «خداوند برتر و با عظمت تر است» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۴/۲۰؛ شیخ صدوق، ۱۳۶۲: ۳۹۷). بدین ترتیب، فضا سازی و مدیریت محیط از سوی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله باعث شد تا مؤمنان تحت تأثیر فضای مسموم ایجاد شده قرار نگیرند و بدانند اگر چه از جهت نظامی شکست خورده‌اند، این، دلیل بر برتری فکری و فرهنگی دشمن نیست، بلکه برتری اصلی و واقعی، همچنان از آن مسلمانان است.

از این رو، شایسته است تقویت روحی افراد در تمام محیطهای اجتماعی، یکی از برنامه‌های اساسی مدیران باشد که البته اجرای آن در زمانها و شرایط مختلف، متفاوت است.

۶. استفاده از تبلیغات عمومی

در فرهنگ اسلامی، مظاهر دین الهی یا همان شعائر دینی از جایگاه خاصی برخوردار است.

شعائر دینی همان مواردی است که همچون اذان، نماز و روزه از نشانه‌های اسلام به شمار می‌رود (نجفی، ۱۳۶۲: ۳۴/۲۱). در آموزه‌های اسلام، تا آنجا بر حفظ شعارهای دینی تأکید شده است که فرموده‌اند: اگر کسی نتوانست در سرزمین شرک، شعائر دینی را ابراز نماید، واجب است از آن سرزمین هجرت کند (ر.ک: محقق حلی، ۱۴۰۹: ۱۴۰۹).

۲۳۴/۱: نجفی، ۱۳۶۲: ۳۴/۲۱.

اظهار شعائر دینی را می‌توان نوعی استفاده از تبلیغات عمومی به منظور مدیریت محیط اجتماعی به شمار آورد. در این شیوه، فضای عمومی جامعه را مظاهر دینی فرامی‌گیرد و این، زمینه‌آشنایی بیشتر با فرامین الهی و عمل راحت‌تر به آنها را فراهم می‌کند. بهره‌گیری از این روش را می‌توان در برگزاری مراسم مانند مراسم باشکوه حج، نمازهای جمعه و جماعت و برخاستن نوای دلنشین اذان در فضای جامعه - که در آن معارف والای دینی مرور می‌شود- جست‌وجو کرد. این تبلیغات در جنگها نیز به شکل مناسب خویش مطرح بوده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمان می‌دهد قبل از جنگ شعاری برگزینید که در آن، اسمی از اسمای الهی باشد.^۱ در برخی روایات، شعارهای جنگهای مختلف زمان حضرت بیان شده است (کلینی، ۱۳۶۳: ۴۷/۵). لازمه‌ی ثمربخشی این شیوه، خنثی ساختن تبلیغات منفی دشمنان است. شاید به همین جهت، حتی تشبه به کفار نیز نکوهش شده است (برقی، ۱۳۳۰: ۶۲۴/۲؛ کلینی، ۱۳۶۳: ۵۳۱/۶؛ شیخ صدوق، ۱۳۳۸: ۲۹۱).

۷. روشنگری افکار عمومی با سخنرانی در مجامع عمومی

گاه برای زدودن یک منکر از محیط، باید مردم را متوجه واقعیتی کرد تا بدین روش، افکار عمومی تحریک شود و با به وجود آمدن محیط جدید، منکر به راحتی از جامعه رخت بریندد. البته این روشنگری نیز می‌تواند شیوه‌های متفاوتی داشته باشد که سخنرانی یکی از آنهاست.

در عصر پیامبر صلی الله علیه و آله مردم عرب، برای برگزاری مراسم حج از نقاط مختلف جمع می‌شدند و اجتماع وسیعی را تشکیل می‌دادند. بسیاری از عربها نیز از این فرصت استفاده کرده، به تبلیغ اشعار و... می‌پرداختند. بازارهای معروفی همچون «عکاظ»، «ذی‌المجاز» و «مَجَنَّة»، مرکزی برای این امر شده بود. از سوی دیگر، از آنجا که این مراسم در ماههای حرام برگزار می‌شد و جان همه در آن محترم شمرده می‌شد،

۱. عن علی رضی الله عنه أن رسول الله صلی الله علیه و آله أمر بإعلان الشعار قبل الحرب وقال: «لكن في شعاركم اسم من أسماء الله» (تمیمی مغربی، ۱۳۸۳ ق.: ۳۷۰/۱).

فرصت بسیار مناسبی بود تا پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله در امنیت کامل به تبلیغ معارف الهی بپردازد (سبحانی، ۱۳۶۳: ۴۰۰/۱) و اذهان مردم و افکار عمومی را از تهمتهای دشمنان پیراسته، سخن حق را به گوش آنان برساند.

امروزه که گردهمایها گسترده‌تر و ابزار اطلاع‌رسانی بسیار کارآمدتر شده است، توجه به این شیوه می‌تواند در مدیریت محیط، تأثیر بسزایی داشته باشد.

۸. هجرت

مدیریت محیطهای اجتماعی، روشهای مختلفی دارد و مدیر موفق همواره به دنبال بهترین آنهاست. گاه شرایط به گونه‌ای است که بهترین گزینه در مدیریت محیط اجتماعی، تغییر مکان است. اگر انسان در مکانی به سر برد که نمی‌تواند وظیفه خویش را به درستی انجام دهد و با انتقال به مکانی دیگر، این امکان فراهم می‌شود، باقی ماندن وی در آن مکان توجیه‌ناپذیر است. در جامعه‌ای که برای رشد و تعالی افراد، موانعی وجود دارد و امکان برطرف‌سازی آن وجود ندارد، جای ماندن نیست. باید هجرت کرد و البته این هجرت می‌تواند زمینه اصلاح مکان نخست را نیز فراهم سازد؛ از این رو، پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله در برخی مقاطع تاریخی، مهاجرت و انتقال به مکان دیگر را بهترین گزینه دانسته، دستور به هجرت می‌داد. هجرت مسلمانان به حبشه و نیز هجرت خود حضرت و یارانش به مدینه، نوعی از مدیریت موفق و برنامه‌ریزی شده پیامبر صلی الله علیه و آله بود که ثمرهای فراوان آن در تاریخ ثبت شده است. خدای تعالی در قرآن می‌فرماید:

«إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُم الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضَ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَ مَصِيرًا» (آل‌المستضعفين من الرجال والنساء والولدان لا يستطيعون حيلة ولا يهتدون سبيلاً) (نساء/ ۹۷ و ۹۸)؛ «کسانی که فرشتگان، جانشان را گرفتند، در حالی که به خویش ستم می‌کردند، [فرشتگان به آنان] گفتند: در چه [حال] بودید؟ پاسخ دادند: ما در زمین از مستضعفان بودیم. گفتند: مگر زمین خدا گسترده نبود تا در آن مهاجرت کنید؟! پس آنان جایگاهشان دوزخ است و چه بد سرانجامی است، مگر مردان و زنان فرودستی که چاره‌جویی نتوانند و راهی نیابند».

جایگاه هجرت در اسلام به گونه‌ای است که فقیهان تصریح می‌کنند: «واجب است بر کسی که در سرزمین شرک زندگی می‌کند و نمی‌تواند شعائر دینی را اظهار کند و هجرت برای وی نیز ممکن است، هجرت نماید» (محقق حلی، ۱۴۰۹: ۲۳۴/۱؛ نجفی، ۱۳۶۲: ۳۴/۲۱). در این فرع فقهی، هجرت و تغییر محیط - با شرایطی - برای همه مردم و در همه زمانها واجب شمرده شده است؛ این بدان معناست که بهره‌گیری از روش مزبور در مدیریت محیط، محدود به زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیست، بلکه در عصر ما نیز اگر شرایط محیطی به گونه‌ای است که بیان شد، هجرت را باید برگزید. با این روش می‌توان محیطهایی همچون محله زندگی، محیط کاری، محیط تحصیلی و نیز محیط شهری را نیز مدیریت کرد. مصداقهای جزئی تر این روش را می‌توان در محیطهای محدودتری مانند برخی محافل نیز به کار برد. ترک مجلس گناه در بسیاری مواقع، تذکری به دیگران است و باعث اصلاح محیط می‌گردد. نمونه‌ای از مدیریت مزبور را می‌توان از آیاتی از سوره مبارکه انعام استفاده کرد: «و چون کسانی را بینی که درباره آیات ما به بحث فرومی‌روند [و آن را تکذیب کرده به سخره می‌گیرند]، از آنان روی برگردان تا به سخنی دیگر پردازند. و اگر شیطان از یاد تو ببرد، پس از یادآوری با گروه ظالمان منشین. و بر پرهیزکاران، چیزی از حساب آنان [یاوه‌گویان] نیست، بلکه این یادآوری و تذکری است تا شاید آنها پرهیزند» (انعام/ ۶۸ و ۶۹).

در آیه اخیر، علت این روی گرداندن، تأثیر گذاری بر محیط منفی معرفی شده است. البته کمترین اثر این شیوه، تغییر محیط فرد اعراض کننده از محیط منفی به محیط مطلوب تری است که مصونیت وی از تأثیرات مخرب محیط نخست را در پی دارد.

۹. حفظ ارزشها و مقابله با حرمت‌شکنی

هر جا قانون وجود دارد، خطوط قرمز نیز وجود دارد و بر قانون‌گذار است که زمینه‌های لازم برای عدم عبور از خطوط قرمز را فراهم نماید. یکی از عواملی که عبور از خط قرمز و ورود به مناطق ممنوعه را در اجتماع تسهیل می‌کند، رواج

قانون‌شکنی و از بین رفتن قبح عمل است.

امام صادق علیه السلام در حدیثی از پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله چنین نقل می‌فرماید: هر گاه بنده، گناهی را به صورت پنهانی انجام دهد جز خودش، دیگری از آن زیان نمی‌بیند و زمانی که آن را آشکارا مرتکب شود و بر آن عمل هم سرزنش نشود، همه زیان خواهند دید. سپس امام صادق علیه السلام در بیان علت این مسئله می‌فرماید: «این، بدان دلیل است که او با این عمل، دین خدا را خوار کرده، از دشمنان خدا پیروی نموده است (شیخ صدوق، ۱۳۶۸: ۲۶۱).

شاید بر همین اساس است که در فرهنگ دینی، برخی مجازاتهایی که برای فرد گناهکار وضع شده، تنها به دلیل حرمت‌شکنی و متجری کردن دیگران بر آن گناه است. این مجازات، سبب می‌شود تا زشتی خطای گناهکاران در نظر دیگران از بین نرود و فضای عمومی جامعه، پاک باقی بماند. نمونه این مدیریت را می‌توان در مجازاتی که بعضی فقیهان برای روزه‌خواری مطرح می‌کنند، مشاهده کرد. در این نمونه، تجری دیگران بر انجام دادن گناهان کبیره، یکی از دلایل چنین مجازاتهایی معرفی می‌شود.^۱ افزایش مجازات فردی که در مکانها یا زمانهای محترم، مرتکب گناه می‌شود نیز از همین شیوه مدیریتی پیروی می‌کند.^۲

از دیگر مصادیق این شیوه مدیریتی را شاید بتوان تحریم «اشاعه فحشا» دانست. در منابع فقهی، «اشاعه فحشا و منکرات» از گناهان کبیره شمرده شده است (حسینی عاملی، ۱۴۲۲: ۲۹۷/۸؛ نجفی، ۱۳۶۲: ۳۱۵/۱۳). امر به معروف و نهی از منکر، ابزاری مؤثر در اجرایی شدن این روش به شمار می‌رود که در حفظ ارزشها و مقابله با حرمت‌شکنی تأثیر بسزایی دارد.^۳

۱. «من أظفر في شهر رمضان مستحلاً للإفطار... يعزّر مرتين يرفع فيهما إلى الإمام حسماً لجرأته و جرأة الناس على الإقدام على الكبائر» (خوانساری، بی تا: ۲۰/۲؛ نیز ر.ک: فاضل هندی، ۱۴۱۶: ۴۷۴/۱۰؛ نجفی، ۱۳۶۲: ۳۳۶/۴۱).

۲. «و لو زنی في مکان شریف كالحرم أو أحد المشاهد المعظمة أو المساجد، أو في زمان شریف کرمان و الأعیاد، زيد علیه في الجلد) ما یراه الحاکم، لانتهاکه الحرمة» (فاضل هندی، ۱۴۱۶: ۴۸۹/۱۰؛ نیز ر.ک: طباطبایی، ۱۴۲۲: ۴۹۵/۱۳).

۳. از «امر به معروف و نهی از منکر» با عنوان «نظارت عمومی» به تفصیل بحث شده است.

۱۰. بهره‌گیری از امکانات مالی

پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله گاه به منظور سالم‌سازی و تقویت ارتباطهای مثبت - که خود نوعی از مدیریت محیط به شمار می‌رود- از کمکهای مالی استفاده می‌کرد. این شیوه هم در روابط داخلی بین مسلمانان به کار گرفته می‌شود و هم در روابط خارجی؛ یعنی در تعامل بین مسلمانان و کفار. اهمیت سالم‌سازی ارتباطهای مزبور به گونه‌ای است که اسلام، مسلمانان را ملزم کرده است که بخشی از اموال خویش را به این امر اختصاص دهند. مقداری از زکات که از واجبات مالی است، برای مدیریت این ارتباطها در نظر گرفته شده است. فقیهان در این باره می‌فرمایند: اگر اصلاح بین دو یا چند مسلمان نیازمند هزینه مالی باشد، می‌توان از زکات این هزینه را پرداخت کرد (علامه حلی، ۱۴۱۴: ۵/۲۷۰؛ نجفی، ۱۳۶۵: ۱۵/۳۶۱).

به منظور مدیریت ارتباط کافران با اسلام، از زکات نیز سهمی ویژه قرار داده شده است و این، خود به نوعی بیانگر تأثیر عمیق ارتباط مسلمانان با کفار در پیشبرد اهداف دین مبین و جذب و هدایت کافران می‌باشد. البته رسول خدا صلی الله علیه و آله روشهای مختلفی را در مدیریت ارتباط مزبور به کار برده است که از آن جمله می‌توان به انعقاد پیمان‌نامه‌ها و قراردادهای و فرستادن نامه‌ها نیز اشاره کرد (یعقوبی، ۱۳۶۲: ۱/۴۴۲)، اما در کنار این موارد، کمکهای مالی نیز جایگاه خاص خود را داراست. خدای تعالی در سوره مبارکه توبه می‌فرماید:

﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبِهِمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْفَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ (توبه/ ۶۰)؛ «صدقات، تنها به تهیدستان و بینوایان و متصدیان [گردآوری و پخش] آن، و کسانی که دلشان به دست آورده می‌شود و در [راه آزادی] بردگان و وامداران و در راه خدا و به در راه مانده، اختصاص دارد. [این] فریضه‌ای از جانب خداست و خدا دانای حکیم است.»

چه نیکوست که ما نیز در زمان حاضر از این روش، در مدیریت محیطهای مختلف، از محیطهای خانوادگی گرفته تا محیطهای بین‌المللی، بهره‌گیریم. شاید بتوان هدیه را روشن‌ترین مصداق به کارگیری امکانات مالی در مدیریت محیط دانست.

۱۱. شکستن سنتهای جاهلی با اقدامهای عملی

گاه محیطهای اجتماعی چنان به آداب و رسوم ناروا آلوده می‌شوند که پاکسازی آنها دشوار می‌شود. یکی از کارآمدترین شیوه‌ها برای زدودن سنتهای مزبور، اقدامی عملی از سوی افرادی است که در آن اجتماع، مقبولیت ویژه‌ای دارند و دیگران، آنان را به عنوان الگویی برای زندگی خویش برگزیده‌اند. پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله از این روش نیز برای سالم‌سازی محیط بهره برد. ازدواج آن حضرت با زینب، دختر عمه آن حضرت، نمونه‌ای از به کارگیری این شیوه است. جریان از این قرار بود که اعراب جاهلی، فرزندخوانده را فرزند واقعی به شمار آورده و ازدواج با همسر چنین فرزندی را جایز نمی‌دانستند. زید بن حارثه که آزادشده رسول اکرم صلی الله علیه و آله بود، پسرخوانده حضرت به شمار می‌رفت و با دختر عمه پیامبر صلی الله علیه و آله به نام زینب ازدواج کرد. این دو پس از مدتی از یکدیگر جدا شدند و بدین علت که زینب، همسر پسرخوانده آن حضرت بود، بر اساس سنت جاهلی اعراب آن عصر، نمی‌توانست با پیامبر صلی الله علیه و آله ازدواج کند. پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله با ازدواج خود، عملاً این سنت جاهلی را مردود اعلام کرد و خدای تعالی نیز در آیه‌ای این مطلب را به مسلمانان آموخت: «[نکاح اینان] بر شما حرام شده است: مادرانان، دخترانان، ... و زنان پسرانان که از پشت خودتان هستند و جمع دو خواهر با همدیگر مگر آنچه در گذشته رخ داده باشد که خداوند آمرزنده و مهربان است» (نساء/ ۲۳).

در آیه‌ای دیگر آمده است: «خداوند برای هیچ مردی در درونش دو دل ننهاده است و همسرانان را که مورد ظهار قرار می‌دهید، مادران شما نگردانیده و پسرخواندگانان را پسران [واقعی] شما قرار نداده است. این، گفتار شما به زبان شماست، و [لی] خدا حقیقت را می‌گوید و او [ست که] به راه راست هدایت می‌کند» (احزاب/ ۴).

این از ویژگیهای الگوست که مقبولیت وی، سبب نفوذ و تأثیر خاص او بر دیگران است. اگر الگوها در هر جامعه‌ای این نفوذ خویش را باور کنند، می‌توانند به راحتی بسیاری از سنتهای پسندیده را جایگزین آداب و رفتار نامناسب سازند و جامعه را به سمت تعالی رشد دهند.

۱۲. برخورد فیزیکی

نرمش و مدارا، لازمه جدانشدنی مدیریت مطلوب است و این مهم از ویژگیها و کمالات پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله می باشد: «پس به [برکت] رحمت الهی با آنان نرم خو [و پرمهر] شدی و اگر تندخو و سخت دل بودی، قطعاً از پیرامون تو پراکنده می شدند...» (آل عمران / ۱۵۹).

اما این ضرورت، بدین معنا نیست که همیشه برخورد جدی و قاطع، نکوهیده و ناروا باشد. به طور معمول، همواره در هر محیطی افرادی یافت می شوند که از رفتار مسالمت آمیز، سوء استفاده می کنند و برای مدیر، چاره‌ای جز توسل به قاطعیت و خشونت باقی نمی گذارند. آنجا که با ملایمت و مدارا حق دیگران ضایع شود و گروهی به انحراف و کژی کشانده شوند، آنچه نکوهیده و ناپسند است، مداراست نه تندی؛ از این رو، در جریان مسجد ضرار، پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله این شیوه را مناسب ترین روش برای مقابله با معاندان و منافقان دانستند.

مسجد ضرار، مسجدی بود در کنار مسجد قبا که ۱۲ یا ۱۵ نفر از منافقان از روی حسادت و برای زیان رساندن به مسلمانان و تفرقه افکنی بین آنها، آن را ساختند و بهانه احداث آن را آسایش بیماران و نیازمندان و مکانی مناسب برای شهای سرد و بارانی اعلام کردند. منافقان، پیش از عزیمت پیامبر صلی الله علیه و آله به جنگ تبوک، از ایشان دعوت کردند تا در بازگشت از جنگ، در آن مسجد نماز بخواند، اما خداوند پس از بازگشت، آیات زیر را بر پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله نازل فرمود و توطئه منافقان را افشا نمود: «و آنان که مسجدی اختیار کردند که مایه زیان و کفر و پراکندگی بین مؤمنان است، و [نیز] کمین گاهی است برای کسی که قبلاً با خدا و پیامبر او به جنگ برخاسته بود و سخت سوگند یاد می کنند که جز نیکی قصدی نداشتیم، و [لی] خدا گواهی می دهد که آنان قطعاً دروغگویند» (توبه / ۱۰۷؛ طبرسی، ۱۴۱۵: ۱۲۵/۵). در آیه بعد آمده است: «هرگز در آنجا نماز اقامه نکن؛ چرا که مسجدی که از روز نخست بر پایه تقوا بنا شده، سزاوارتر است که در آن [به نماز] بایستی. در آن مردانی اند که دوست دارند، خود را پاک سازند و خدا کسانی که خواهان پاکی اند، دوست می دارد» (توبه / ۱۰۸).

پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله هم برای از بین بردن این لانه فساد و جاسوسی و سالم سازی محیط، دستور آتش زدن آن مسجد را صادر کرد (التفسیر المنسوب الی الامام ابی محمد الحسن بن علی العسکری، ۱۴۰۹: ۴۸۸).

آری، یک مدیر موفق، گرچه برخوردهای مسالمت آمیز، اولویت رفتاری اوست، همواره برخوردهای قهرآمیز را نیز به عنوان گزینه‌هایی جایگزین در نظر دارد و در صورت نیاز از آنها نیز بهره می گیرد.

۱۳. نظارت عمومی (ارشاد جاهل، امر به معروف و نهی از منکر)

در محیطی که افراد نسبت به عملکرد یکدیگر احساس مسئولیت کنند و بی تفاوت نباشند، ارزشها زنده و پویا خواهد بود و ضد ارزش، منقرض باقی خواهد ماند. مدیری که چنین محیطی را سامان می دهد، نظارتی عمومی ایجاد کرده است. در این محیط، همه افراد به نوعی وظیفه نظارتی مدیر را انجام می دهند.

پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله از این شیوه مدیریتی به شکل بسیار وسیعی استفاده می کرد. عنوان «ارشاد جاهل» و «امر به معروف و نهی از منکر» عناوینی است که این شیوه مدیریتی را به اجرا در می آورد. تأکید پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله بر این مهم، چه از طریق وحی^۱ و چه غیر آن، بسیار جالب توجه است که در این قسمت، تنها به دو حدیث اشاره می کنیم:

- «همانا خداوند، مؤمن ضعیفی را که دین ندارد، مورد غضب خود قرار می دهد». از آن حضرت پرسیدند: مؤمن ضعیفی که دین ندارد، کیست؟ ایشان فرمود: «کسی است که نهی از منکر نمی کند» (کلینی، ۱۳۶۳: ۵۹/۵).

- «از ما نیست کسی که به فرد کوچک ما رحم نکند، به بزرگ ما احترام نگذارد و امر به معروف و نهی از منکر ننماید» (محدث نوری، ۱۳۰۸: ۱۸۵/۱۲).

کارآیی این شیوه و نیاز محیطهای مختلف به آن، با اندک دقت و تأملی روشن می شود. خلأ این شیوه در جوامع غربی - که برای آن تدبیری نیندیشیده‌اند - کاملاً

۱. «ولکن منکم أمة یدعون إلى الخیر و یأمرون بالمعروف و ینهون عن المنکر و أولئک هم المفلحون» (آل عمران / ۱۰۴)؛ «فلولا کان من القرون من قبلکم أولوا بقیة ینهون عن الفساد فی الأرض إلا قليلاً ممن أئیننا منهم...» (هود / ۱۱۶).

محسوس است؛ از این رو، برخی نویسندگان غربی با مراجعه به منابع اسلامی، کوشیده‌اند چنین فرهنگی را به جوامع خویش معرفی نمایند^۱ و بدین وسیله، نیاز خویش به این شیوه مدیریتی را برطرف سازند. شاید بتوان گفت مهم‌ترین پیام این تلاش، کارآمدی شیوه مزبور و نیاز به آن در هر عصر و زمانی است.

نتیجه گیری

از آن چه گذشت، می‌توان نتیجه گرفت که با توجه به جایگاه تأثیرگذار محیط در افراد، پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله تلاش فراوانی در مدیریت محیط اجتماعی خویش به کار برد. در آموزه‌های پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله می‌توان مواردی را به عنوان زیرساختهای محیط مثبت برشمرد و نشانه‌هایی برای تعیین محیط اجتماعی مثبت معرفی نمود. ایشان در مدیریت این محیط، افزون بر زیرساختها روشهای مدیریتی خاصی را به کار می‌برد. این روشها از تنوع جالب توجهی برخوردار است که به چهارده مورد از آنها اشاره کردیم؛ از این رو، در جوامع امروزی که تبادل فرهنگی، سرعتی بیش از تصور دارد و مدیریت محیط، نقش مهمی در مدیریت فرهنگی ایفاگر است، به کارگیری این روشها در سلامت و سعادت جوامع بشری بسیار مفید و ضروری است.

کتاب شناسی

- نهج البلاغه.
- ابن طاووس، سید، اقبال الاعمال، تحقیق جواد قیومی اصفهانی، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۱۴.
- ابن هشام، السیره النبویه، محمد محیی‌الدین عبدالحمید، قاهره، مکتبه محمدعلی صبیح و اولاده، ۱۳۸۳ ق.
- یعقوبی، احمد بن ابی‌عقوب بن جعفر بن وهب ابن واضح، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمدابراهیم آیتی، چاپ سوم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد، محاسن، تحقیق سیدجلال‌الدین حسینی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۳۰ ش.
- التفسیر المنسوب الی الامام ابی‌محمد الحسن بن علی‌العسکری علیه السلام، تحقیق و نشر مدرسه الامام المهدی علیه السلام، قم، ۱۴۰۹.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، ترجمه و تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی، بی‌جا، بی‌نا، ۱۳۷۷.
- تمیمی مغربی، نعمان بن محمد بن منصور، دعائم الاسلام، تحقیق آصف بن علی اصغر فیضی، قاهره، دار المعارف، ۱۳۸۳ ق.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، تحقیق و نشر مؤسسه آل‌البت علیهم السلام، چاپ دوم، قم، ۱۴۱۴.
- حسینی عاملی، سیدمحمدجواد، مفتاح الکرامه، تحقیق محمدباقر خالصی، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۲۲.
- حمیدالله، محمد، نامه‌ها و پیمانهای سیاسی حضرت محمد صلی الله علیه و آله و اسناد صدر اسلام، ترجمه سیدمحمد حسینی، چاپ دوم، تهران، سروش، ۱۳۷۷.
- خوانساری (محقق)، حسین بن جمال‌الدین، مشارق الشمس فی شرح الدروس، مؤسسه آل‌البت علیهم السلام، بی‌نا.
- دلبلیو، جان، زمینه روانشناسی ساتراک، ترجمه مهرداد فیروزبخت، تهران، رسا، ۱۳۸۳.
- سیحانی، جعفر، فروع ابدیت، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۳.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی عاملی، منیه المرید فی ادب المفید و المستفید، تحقیق رضا مختاری، بی‌جا، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۹.
- شیخ صدوق، محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، الخصال، تحقیق علی‌اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۲.
- همو، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، سیدحسن خراسان، چاپ دوم، قم، منشورات شریف رضی، ۱۳۶۸.
- همو، معانی الاخبار، تحقیق علی‌اکبر غفاری، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۳۸ ش.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، تحقیق سیدحسن موسوی خراسان، چاپ چهارم، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵.
- طباطبایی، سیدعلی، ریاض المسائل، تحقیق و نشر مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۴۲۲.
- طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، چاپ ششم، قم، منشورات الشریف الرضی، ۱۳۹۲.

۱. «مایکل کوک»، مورخ و اسلام‌شناس انگلیسی، پس از مشاهده جریانی زشت و ننگین در آمریکا متوجه چنین محرومیتی در جوامع غربی می‌شود. این امر، انگیزه‌ای شد که وی، کتابی را با عنوان امر به معروف و نهی از منکر در اندیشه اسلامی بنویسد (ر.ک: کوک، ۱۳۸۴: ۱۱).